

Предизвикателствата на постмодернизма (поредица за семинарите на "Харта")

2. Постмодернистичната мисъл и философия

Ваня Вълкова, Тодор Велчев

А. Предмодерно, модерно и постмодерно

За да разберем по-ясно термина *post-modern* е полезно да дискутираме какво се определя с термина *modern* или дори с термина *pre-modern* (предмодерно). Ние не сме философи и най-полезно и удобно е да се спрем последователно на няколко опорни точки, които ще ни помогнат в изследването на темата. Оpozнаването на смисъла и развитието на постмодерната теория и практика е належащо не само за адекватното ни поведение като апологети, а и защото живеем, работим и мислим в постмодерния свят (и се ползваме от богатата му).

Нека първо изясним има ли разлика между термините *постмодерн*, *постмодернизъм*, *постмодерност*. Няма. Всички те определят разтегливите граници на един период от време, започнал от средата на ХХ век. Период след *модерното*, след *модернизма*. Постмодернизмът се явява едновременно критика и продължение на модернизма, но вече при съвременните и специфични икономически, технически, социални и културни условия.

Според една от дефинициите за модерност, историята на човечеството след Античността може да се раздели на три големи епохи: предмодерна, модерна и постмодерна. Културите и обществата в предмодерните времена са били изградени върху религиозен (сакрален) светоглед и парадигма.¹ Господстващото схващане е, че хората живеят по милостта на природните стихии и духовете, стоящи зад тях, или на бог(овете). Големият вододел в новата европейска история, Просвещението от ХVІІІ век, начерта и определи пътя на Новото време, на модерния проект. Водещите интелектуалци и учени на Европа започват да работят за секуларизацията на света. Ключовите схващания на Модерното време са: *идеализиране на рационалното и на научния прогрес, безпрекословна вяра в науката*. Науката става равносилна на Бог (сциентизъм). В резултат повечето хора започват да вярват, че модерният секуларизиран свят, в който живеят, е по-добър от ранните общества, поради прогреса в науката, медицината, техниката и хуманитарните науки.² Постмодерното (следмодерното) време трудно се поддава на точно определение. Хора от различни социални групи биха предложили разнообразни дефиниции. Според един студент: *"Постмодернизмът е етап от модернизма, много по-модерен от самия модерн"*.

¹ *Education in the Postmodern*: <http://www.edb.utexas.edu/faculty/scheurich/proj6/index.htm>

² *Ibid*.

Б. Модернистична и постмодернистична мисъл: основни разлики

Най-характерната социална промяна в посмодерната епоха е смяната на *индустриалното общество*, гръбнак на модерната утопия, с *информационен свят*³, в който глобалните променливи в света са “информационализираните продукти” и “глобалните икономики”. Ако същността на *модернизма* е систематичният научен и технически прогрес, същността на *постмодернизма* се изразява в едно все по-голямото дефрагментиране на човека като понятие, битие и същност. Смесват се различни култури, религии, икономики. Модернистичният идеал, поставящ на пиедестал науката, се анулира и се заменя с множество лични идеи/идеали. Изобщо вече липсва всеобщ идеал, който да обедини едно общество.

Философската същност на модернизма е изцяло основана на понятията за историчност, рационалност и вяра в традиционния метафизичен фундамент и търсене на смисъл в основната философска дисциплина, онтологията. При постмодернизма имаме тотален отказ от историята като основа за конструиране на познанието. Метафизичното уравнение "мислене=реалност" или "логос=битие" се трансформира в уравнението "мисъл=другост / инакост / различност". Казано по друг начин, постмодерната мисъл се отказва от метафизичното и се занимава единствено с езикови игри.

Съвременните теоретици и анализатори използват различни сравнения, описания, а много често дори и ирония, стараяйки се да намерят демаркационната линия между модерно и постмодерно. Определят я като “дескрипция, която има много смисли”⁴. Може да се каже, че постмодернизмът се характеризира и изявява като тенденция на еkleктиката (особено в изкуството), иронията, цинизма, заедно и поотделно стъпили на nihilистична база. Като наложила се обществена нагласа той спомага за преодоляването на модернистичните утопии, в които все пак се говори и има *универсум* и идеали извън човека, и ги заменя с консуматорската нагласа на ежедневието, на не-идеала. При “не-идеала” на “всичко е позволено”, “всичко е пошло” или “няма разлика между добро и зло” няма разлика между “високо и ниско”. Възцарява се недоверие и скептицизъм към всичко, което по някакъв начин е имало значение и е определяло морала и етиката на обществото. Цялата философска и социална промяна в обществото може да се дефинира с поредица от различни твърдения, но сочещи и водещи до едно и също заявление, а именно: ВСИЧКО Е ОТНОСИТЕЛНО, или: ИМА МНОГО ИСТИНИ. То е подкрепено с ключови думи и термини като: езикови игри, многообразие, идентичности, места за мислене, структурализъм, солидарност, частни истини, релативна онтология, толерантност, социална теория, случайност, деконструкция, ирония, различност и другост.

Според двама от водещите постмодерни философи, Жан-Франсоа Лиотар и Ричард Рорти, модернизмът възприема една глобална идейна рамка (“метаразказ”), която служи за продължаване целите на западноевропейското Просвещение. Според нея, човек *сам* определя битието и точно едно такова схващане отваря вратите на еманципацията на субекта на познанието и морала. Модерният светоглед води до универсална истина в науката, морала и изкуството. Просветителските представи натоварват човешката раса с глобален исторически ангажимент, универсално историческо усилие, което да доведе до самореализация на човека и да го освободи от моралните окови на стария религиозен свят, за да се стигне до всеобщо благосъстояние и просперитет чрез прогреса на наука и техниката. За модерния човек Разумът е основата за всяко действие. Всичко е подчинено на разума, езика, културата, изкуството. Ако в предмодерните времена Бог е бил гарантът на познанието, европейското Просвещение го заменя с Разума и неговите тотализиращи

³ С термините на Лиотар, “постиндустриално общество”. Вж. Жан-Франсоа Лиотар, „*Постмодерната ситуация*”, изд. “Наука и изкуство”, София 1996

⁴ Кирил Нешев, “*Философският постмодерн*”, изд. “ФИЛВЕСТ”, София 1997

функции, възложени на автономен субект. Или както казва Достоевски чрез устата на своя герой: "Всичко е позволено, ако няма Бог".

Като си задава въпроса "**Какво означава модерн и постмодерн?**", немският философ Петер Козловски казва⁵, че спорът за модерна и съвременността е архетип на историческото изобщо и този спор няма да се прекрати, докато съществува историята. Спорът между представителите на модерна и постмодерна е спор между "стари" и "нови", като лайтмотив на всяка епоха. В лицето на постмодерна модернът е уязвим от собствената си промяна. Той смята, че модернът е обобщаващо име на разни отрязъци от време, той е духовна позиция, според която събитията се развиват линейно постъпателно, за разлика от цикличната повтаряемост на едно и също. Или модернът е епоха в която се ражда новото. Интересно е да се отбележи, че точно тук в този "спор" спор няма, защото за постмодерния мислител, това са две идентичностни позиции - всяка една от тях може да промени/измени съдържанието си и това няма да се отрази на дискурса.

Според Козловски понятието **модерно** има три значения. В първото от тях той определя християнската епоха като модерна. Според него модерността на християнството и неговата вяра в историческото време са резултат от рационалността и вярата в историчността на Бога и че Той е господар на историята. Във второто си значение модернът се определя и характеризира като епоха на Новото време. Античността, Средновековието и Новото време са макроисторически структури. Може ли тогава Постмодернът да бъде равнопоставен на тях? Според друг философ на историята, А. Тойнби, тази епоха започва през 1875 г. и се свързва с откриването на крайността на Вселената и на Втория принцип на термодинамиката. Козловски е скептичен и смята, че програмата на постмодерна не се отнася до описание на вече установило се най-ново време, а е преди всичко борба за духовно устройство на настоящето. (Според мен с това си изказване, той недвусмислено показва, че не е "истински постмодернист".) Според неговото трето определение, модернът се отъждествява с идеология или проект/програма. Модернизмът се възприема като учение за реализацията на Абсолюта в света, посредством самия свят. Реализация на нов абсолютен свят на базата на непрекъснат прогрес, подпомогнат от развитието на науката и техниката, а не от външна намеса на трансцендентен Бог.

В. Корени и общи характеристики на постмодернистичната философия

Самата постмодернистична философия е еkleктично и трудно за ясно дефиниране движение. Първоначално възниква и се оформя във Франция през периода 1950-1980 год. Периодът е белязан от политическа нестабилност, работнически и студентски бунтове (напр. през май 1968 год.) и нарастващо влияние на критични възгледи за западната култура и социални норми (напр. феминизъм).

Корените на постмодернистичната философия обаче могат да се открият в трудовете на философи от втората половина на XIX и първата половина на XX век. Влияние върху мислителите-постмодернисти са оказали феноменологията на Хайдегер (Heidegger) и Хусерл (Husserl), екзистенциализмът на Киркегор, психоанализата на Ласан и донякъде критиката на Витгенщайн към аналитичната философия. Своя отпечатък върху тяхната философия слагат и някои новатори в изкуството като Марсел Дюшан (Marcel Duchamp). Основната характеристика на постмодернизма е критичността към цялата западна философия. Затова неговите представители са създали огромно число критически произведения. Другата им главна заслуга е в преосмислянето и предефинирането на някои по-стари идейни течения, получили представката "пост-" към наименованието си: постструктурализъм, постмарксизъм и постфеминизъм.

⁵ Тези проблеми той обсъжда в "*Култура на постмодерна*" и "*Изпитания на новото време*"

Постмодернистичната философия е скептична най-вече към простата опозиция "теза - антитеза" и логическата несъвместимост "А не е не-А": основните градивни блокове на западната метафизика. Всички постмодерни философи предприемат глобална атака срещу модерната идея за "всеобщия разум", като тази мисловна насока не означава възхвала на ирационалността. Постмодернизмът е чужд на бинарното противопоставяне (характерно за предмодерното и модерното време) от типа: Лъжа-Истина; Свобода-Детерминизъм; Идентичност-Различност; Субект-Обект; Нравственост-Безнравственост. За постмодерната мисъл, всички тези неща съществуват едновременно и сами по себе си. Философите от миналото са вярвали, че са в състояние ясно да разграничат знание от невежество, социалния напредък от упадък, надмощието от покорството, присъствието от отсъствието. За постмодернистите това е показност, да не кажем поза. Задълбоченият философ винаги е знаел, например, че напредъкът и упадъкът са сравнителни (релативни), а не абсолютни понятия. Критиците на постмодернизма го свързват с релативизма и дори с nihilизма. Защитниците му отговарят, че има отчетлива разлика между тези възгледи - докато релативизмът и nihilизмът се схващат най-вече като отхвърляне на смисъла и на авторитетите, постмодернистичната философия е най-вече отвореност към различни и неочаквани източници. Върховният авторитет тогава е "играта" на самия дискурс.

Според Марк Постър, светът на постмодерна изразява линията между думи и вещи, субект и обект, вътре и вън, човек и природа, идея и материя. Тази линия се размива, смесва и много често обърква нещата, не може да ги разграничи и в повечето случаи се стига до нова конфигурация на отношението между действие и език. Подобна конфигурация не се стреми да изрази перманентния стандарт на рационалността, нито е неутрално описание на езика. Напротив, постмодерният наблюдател добре разбира, че модернистичните схеми се опитват да маскират и дефинират събитията чрез разума и формите на политическа власт.

Друга характерна черта на постмодернизма е **краят на утопиите**. Краят на авторитетите. Постмодерната философска мисъл отрича и девалвира важни предпоставки на класическата философия, както и нея самата. Това води до едно полурелигиозно говорене от страна на постмодерните философи; действие и внушение, които се разпрострират в съвременната култура и изкуство. Множество реални и виртуални съществувания, едновременно и поеденично, различни случайности, водещи до други случайности. Множество казвания, множество ставания, множество понятия, множество повторения и повторни повторения, множество цитати правещи, Другия, Другите, Другостта, равни на онтологично битие. Едно битие, в което на „аз“-а се отрежда ролята на някаква случайност, която няма нужда да бъде преодолявана, нито просвещавана, няма смисъл на нея да се гледа сериозно, както и на нейния страх от смъртта, изгубването на „аз“-а. Смъртта в естетиката на думите на Дериде е песен, водовъртеж:

„.....Преходът на смъртта: отвъд. Смъртта тъй често бива представяна като някакъв край, предел, граница – пътуване. Заминаване или преминаване на граница. Смъртта идва ли (случва ли се)? Може ли да се изработи историята на този граница и на това идване? Що е идващото? И какво ще рече „да очакваш“, „да очакваш самия себе си“, „да очакваш един (на), една друг(а) – при смъртта“?⁶

Загубването, намирането и отново загубването на „аз“-а са част от езиковите игри, част от ироничното отношение към сериозните и ключови аспекти на живота, каквито са смъртта, моралът, етиката и личността на човека.

⁶ Жак Дериде, „Апории“, изд. „Наука и изкуство“, София 1998

Най-влиятелните представители на постмодернизма са французите Мишел Фуко, Жан-Франсоа Лиотар и Жак Дерида, а в САЩ - Ричард Рорти. Ще маркираме накратко техните идеи.

Г. Постмодернизъм и постструктурализъм

Някои изследователи разграничават двете понятия, докато други ги използват като синоними. Понятието "постструктурализъм" се оформя поради силната критика на структурализма от страна на философи като Дерида, Фуко и Юлия Кръстева⁷. Структурализмът и деструктурализмът са два диаметрално противоположни възгледа за смисъла и културата. Структуралистите смятат, че смисълът не зависи от културата, докато според постструктуралистите смисълът и културата са взаимно обвързани. Под "постструктурализъм" може да се разбират и различни методи за тълкуване на текста и културата като например "деконструкцията" на Дерида.

Ролан Барт (Roland Barthes, 1915-1980): Текст и значения

Ключови фигури в движението на постструктурализма са Ролан Барт и Жак Дерида. Първоначално Барт е структуралист, но в работите си през 60-те години постепенно застава на постструктуралистични позиции. През 1968 год. той публикува "Смъртта на автора", в която описва едно метафорично събитие: "смъртта" на автора като автентичен източник на смисъл в един текст. Според Барт всеки литературен текст има многобройни и различни смисли, като неговият автор не е първичният, първостепенен източник на семантичното съдържание. Тогава "смъртта на автора" означава "раждане на читателя", т.е. разпространението на все повече значения на текста.

Мишел Фуко (Michel Foucault, 1926-1984): Знание и власт

Мишел Фуко изгражда постмодерната философия от историческа гледна точка, върху основите на структурализма, но с отричане на основните му положения. Специален обект на неговите изследвания е знанието, дефинирано и променяно под въздействието на властта. В поредица от лекции през 1976 год., Фуко обобщава така главния импулс на постструктуралистичното движение:

За последните 10-15 години безмерно нарасна и се разпространи податливостта на критика на неща, институции, практики и дискурси; някакво общо усещане, че губим почва под краката си, особено на места, където тя изглеждаше най-позната, най-здрава, най-родна и близка до нас, до нашите тела, до всекидневните ни жестове. Но успоредно с това пропадане и с удивителната ефикасност на конкретни, частични и локални критики, фактите също ни разкриват нещо... зад цялата тази тематика, чрез нея и дори в нейните рамки, ние видяхме нещо, което може да се нарече "бунтът на поробените знания".⁸

Жак Дерида (Jacques Derrida, 1930-2004): Деконструкция на текста

Дерида се смята за "бащата на деконструкцията" и практикува философията като критика на текста. Главната му критика към западната философия е, че тя е дала привилегировано положение на концепцията за присъствие и смисъл (logos), противопоставени на отсъствието и на описанията, бележките. (В нея винаги е преобладавала една "метафизика на присъствието".) Представете си че западният идеал за един присъстващ Логос, казва Дерида, е изразен под формата на бележки на отсъстващ автор. Не подкопава ли това идеала в самата му основа? Така Дерида "деконструира" западната философия и формализира

⁷ Българка, емигрантка във Франция

⁸ *Society Must be Defended*, лекция, 7.I.1976

човешката култура като хлабава мрежа от разпространяващи се бележки и писания, чиито автори отсъстват или са неизвестни. Голямата част от произведенията на Дерида са посветени на деконструкцията на текста и на изследване на отношението на смислите, вложени в различни текстове. По негово наблюдение, "един текст си служи със свои собствени стратегии за създаване на смисъл, като поражда сила на дислокация, разпространяваща се из цялата система". Дерида е съгласен със структуралистите, че смисълът не се съдържа в знаците и символите, но изтъква, че не е коректно да се заключи, че каквато и да е рационална система може да се използва като устойчив и вечен модел. Той се опитва да разклати самите основания на разума, истината и знанието, поставя ги под въпрос и настоява, че разсъждаването има за цел единствено себе си и нищо друго.

Д. Социален дискурс и легитимация

Жан-Франсоа Лиотар (Jean-Francois Lyotard, 1924-1998): Крахът на метаразказите

Произведенията на Лиотар са посветени най-вече на ролята на разказите в човешката култура и в частност, как се променя ролята им в "постиндустриалната" или постмодерната ситуация. Той подчертава, че модерните философии са легитимирали своите изказвания относно истината не на логическа или емпирична основа (противно на твърденията им), а по-скоро на основата на възприети идейни рамки, истории ("метаразкази") относно знанието и света - изказано с понятията на Витгенщайн, "езикови игри". В постмодерната ситуация обаче, продължава Лиотар, тези метаразкази вече не са в състояние да легитимират твърденията относно истината. Изправени пред колапса на модернистичните метаразкази, хората развиват нова "езикова игра", в която няма място за изказванията относно абсолютната истина, а по-скоро представлява комуникация в един свят на вечно променящи се взаимоотношения.

"Постмодерното би било това, което поражда в модерното непредставимото в самото представяне; което не се утешава с "правилните" форми; което отхвърля общия вкус, постигнат с консенсус и позволяващ обща носталгия по невъзможното; което търси нови представяния - не за да се забавлява с тях, а по-скоро да породи чувството, че има непредставими неща."

Като отхвърля метаразказите, Лиотар смята, че не е възможно да се направи всеобхватно описание на една култура.

Е. Постмодерният прагматизъм

Ричард Рорти (Richard Rorty, р. 1931): Човекът и неговите речници

Рорти започва кариерата си като аналитичен философ. После се опитва да постигне синтез между критиката на дуализма "идейно схема - емпирично съдържание" и критиката на разграничението "аналитично-синтетично". На тази основа той отхвърля възгледа за ума като отражение на реалността или на външния свят. Рорти изтъква, че истината не е извън и независима от нас, но е в езика; езикът, от своя страна, обслужва нашите конкретни цели, в конкретен исторически момент. (Затова понякога древните езици са непреводими.) Своя проект Рорти нарича "деструкция" на предишната философия като въплъщение на метафизиката и фундаментализма. Според него тя пораждала "онтологични пукнатини" в начина, по който човекът възприема света, и изопачава неговия "самообраз" (self-image) като творческо същество, което не се нуждае от никакви абсолютни. Идеята на Рорти е да се отстрани от философията дуализма "дух-материя", чрез "превод на тайнствената природа на менталното" в термините на неврофизиологията (елиминативен материализъм). Като се

старае да се разграничи от сциентизма, той подчертава, че изборът на речник за такова превеждане е ограничен и трябва да зависи само от предпочитанията на тълкувателя. Затова впоследствие преименува програмата си (смяна на речника ;-)) от "елиминативен материализъм" на "текстуализъм". Рорти предлага историята на философията да се разглежда като поредица от гениални творения на човека, "речници", които обогатяват неговия "самообраз" и не принадлежат задължително към сферата на философията.

Рорти изтъква, че стъпва на традициите на американския прагматизъм (У. Джеймс) и разработва концепция за тълкуване, основана на пълната зависимост на интерпретациите от текста, от потребностите на тълкувателя или на общността, към която той принадлежи. Той отъждествява социалната среда с общуването; неговият идеал е либералната демокрация, неприемаща никаква власт и унификация, освен общия интерес на "събеседниците":

“Морален прогрес съществува и този прогрес е наистина по посока на по-голяма човешка солидарност. Но тази солидарност не се мисли като признаване на някакъв дълбинен аз, човешка същност, у всички човешки същества. Тя по-скоро се мисли като способност все повече традиционни различия (племенни, религиозни, расови, свързани с обичайте и пр.) да се смятат за несъществуващи в сравнение с общата за всички човешки същества чувствителност към болката и унижението – способността да мислим за хората, които са много по различни от нас, като част от кръга “ние”.⁹

Всеки от посочените философи не споделя някои от възгледите на останалите; движението не е единно. Подобно на Лиотар, Дерида и Фуко са скептични по отношение на изказванията относно абсолютна или универсална истина. За разлика от Лиотар обаче, те са по-скоро песимистични относно твърденията на всяка нова езикова игра. Затова те са по-скоро постструктуралисти, отколкото постмодернисти.

Ж. Критики към постмодернизма

Една от най-големите заслуги на постмодернистичната философия е насочването на вниманието към идеологическата мотивация в хуманитарните науки. Постмодернистите правилно настояват, че антрополозите трябва да вземат предвид ролята на своята собствена култура, когато се опитват да обяснят други култури. Това води до повишена чувствителност при събирането на данни и изследване на исторически източници. Разбиването и отхвърлянето на дехуманизиращите модернистични утопии също е един от приносите на постмодернизма, който трябва да бъде приветстван, особено от християнска гледна точка.

Основните критики към постмодернизма са по отношение разбирането на реалността, истината и морала.

- *Чиста субективност на постмодерните морални модели:* Макар че чистата обективност в смисъл на въздържане от оценка е невъзможна, честният изследовател се стреми да достигне колкото се може по-близо до същността на социалните явления. Обективността в никакъв случай не е дехуманизираща, нито пък е непостижима. Науката функционира не защото произвежда лишени от пристрастие описания, а защото тези описания са достатъчно обективни, за да бъдат доказани или опровергани - независимо каква ни се иска да бъде истината.

- *Някои противоречия в постмодернистичната мисъл:*¹⁰

⁹ Ричард Рорти "Срединната позиция в повество. Теоретично становище", София 1998

- 2) Въпреки ударението си върху ирационалното, постмодернистите широко използват рационални аргументи, за да популяризират вижданията си.
  - 3) Текстовете се разглеждат успоредно и във взаимодействие, но отделният текст често се тълкува извън контекста.
  - 4) Фокусът върху маргиналното, частното, обикновеното, също е зареден с определена (морална) оценка.
  - 5) Щом отхвърлят модернистичните критерии за оценка на една теория, постмодернистите не могат да използват никакви валидни критерии за оценка.
- Неубедително отхвърляне на научния подход:
    - 1) Реалността съществува независимо от човешките интерпретации.
    - 2) Езикът придава смисъл на явленията, но описва явления, които съществуват независимо от него.
    - 3) Едно твърдение е истинно или лъжливо в зависимост от това, до каква степен отговаря на фактите за обекти или ситуации.
    - 4) Логиката и рационалността са в основата на методи и процедури, чрез които можем да достигнем и да проверим познавателните твърдения.
    - 5) Хуманитарните науки са в не по-малка степен "науки", отколкото природните. Просто те изискват прилагането на доста по-различни методи при изучаването на човека и човешкото общество.

 Очаквайте в Приложението:

Речник на постмодернистичните термини
Постмодернизъмът и религията (християнството)

¹⁰ Rosenau, P. (1993). *Post-modernism and the social sciences: Insights, inroads and intrusions*. Princeton, NJ: Princeton University Press.